

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILIDA UNDOSHLARNING FANALOGIK TAVSIFI

O‘razboyeva Hamida Rashid qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi I-bosqich talabasi

hamidaorazboyeva08@gmail.com

Ilmiy rahbar: Muxtarova Shahnoza

Annotatsiya: maqolada hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi undosh fonemalarning fonologik xususiyatlari va ularning o‘ziga xos tavsifi ko‘rib chiqiladi. Undoshlarning artikulyatsion va akustik belgilari, shuningdek, ularning so‘z tarkibidagi o‘rni va vazifasi tahlil qilinadi. O‘zbek tilidagi undoshlarning tasnifi, fonologik pozitsiyalari va fonetik o‘zgarishlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilshunosligi, fonetikasi va amaliy til ta’limi uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, undoshlar; fanologiy, fonema ;artikulyatsiya, akustika tasnif, pozitsiya fonetik o‘zgarishlar,, o‘zbek adabiy tili

Konsonantizm: Undosh tovushlarning hosil bo‘lishida havo oqimi tovush paychalarini titratish-titratmasligidan qat’i nazar og‘iz bo‘shlig‘ida qarshilikka uchraydi. Agar havo oqimi faqat og‘iz bo‘shlig‘ida qarshilikka uchrasa, jarangsiz undoshlar (p, t, s, f) hosil boladi. Agar shovqin ovozdin ustun tursa, jarangli undoshlar hosil bo‘ladi³. (S. Otamirzayeva, Y. D. Polivanov), 23 ta (A. K. Borovkov, I. A. Kissen), 25 ta (A. N. Kononov, V. V. Reshetov, A. Abduazizov), 27 ta (M. M. Mirtojiyev). Demak, hozirgi o‘zbek adabiy tili undosh fonemalari miqdori masalasida tilshunoslikda tugal bir fikr yo‘q. Bu hol o‘zbek tili undoshlarining fonologik belgilariga munosabat hozircha har xil bo‘lib qolayotganligidan kelib chiqmoqda. S. Otamirzayeva va M. Yusupovalar fikricha, hozirgi o‘zbek adabiy tilida f va sirg‘aluvchi j undoshlari, shuningdek qorishiq ts (ɬ) undoshi fonologik darajaga ko‘tarilmagan: f va j undoshlari portlovchi "p" ning va qorishiq "dj" ning variantlari darajasidadir. Qorishiq "ts" esa " o‘zbek tilida fonemalik darajasiga ko‘tarila olmagan". berishadi. I. Paydo bo‘lish o‘rniga ko‘ra: 1. Lab undoshlari: p-b, f-v, m; a) lab-lab: p, b, m; b) lab-tish: f, v. 2. Til undoshlari: t-d, s-z, ch-dj, sh-j, k-g, x-g_, q, n, r, y, ng, l; a) til oldi undoshlari: t-d, s-z, ch-dj, sh-j, r-n; b) til o‘rta undoshi: y; d) til orqa undoshlari: k-g, ng; e) chuqur til orqa undoshlari: q, x, g‘; f) tilning yonida paydo bo‘ladigan undosh: l. 3. Bo‘g‘iz

³ Q. Moydinov, R. Ikramov ‘Tilshunoslik asoslari’ 41-bet (Toshkent 2024).

undoshi: h II. Paydo bo‘lish usuliga ko‘ra: 1. Portlovchi undoshlar: p-b, m, t-d, n, k-g, ng, q; a) sof portlovchilar: p-b, t-d, k-g, q (bulara portlash kuchli bo‘ladi); b) nazal (burun) portlovchilari: m, n, ng (bulara portlash kuchsiz bo‘ladi). 2. Sirg‘aluvchi undoshlar: f-v, s-z, sh-j, y, x-g, h. 3. Qorishiq undoshlar: ch (t+sh), dj (d+j); 4. Titroq undosh: r. III. A. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra: 1. Jarangsizlar: p, f, t, s, sh, ch, k, q, x, h. «H» undoshi jaranglilik va jarangsizlikka ko‘ra ham, turkiy bo‘lmagani tufayli, alohida xususiyatga ega. Uning jarangsizlar safida turishi shartlidir. 2. Jaranglilar: b, d, z, j (sirg‘aluvchi), dj (qorishiq), g, g. B. Ovoz ishtiroki darajasiga ko‘ra: 1. Shovqinlilar: p-b, f, t-d, s-z, sh-j, ch-dj, k-g, q, x, g‘, h. 2. Sonorlar: m, v, n, r, l, y, ng,

I.A. Kissen hozirgi o‘zbek adabiy tili undosh fonemalarining miqdori 23 ta deydi. I.A. Kissen sirg‘aluvchi "j" va qorishiq "ts" undoshlariga o‘rin berilmagan, ammo ishda muallif o‘zbek tili konsonantizmiga oid ayrim masalalar yetarli tadqiq etilmaganligini ham ta’kidlab o‘tadi. Uningcha: 1) geminatalarning (qavatlangan undoshlarning) o‘zbek tilida fonologik ahamiyati borgan o‘xshaydi: moda va modda, tila va tilla, yala va yalla, taqa va taqqa, dara va darra, qatiq va qattiq so‘zlarida geminatalar ayni bir xil fonologik qurshovda odatdagi fonemaga qarama-qarshi qo‘yilishi mumkin; 2) sayoz til orqa "ng" ning mustaqil fonemaligi ham shubhalidir, chunki "n" va "g" lar qo‘shilmasi barcha pozitsiyalarda doimo bitta til orqa tovush tarzida talaffuz qilinadi: menga, burungi, ilingan kabi. Intervokal holatda (ikki unli orasida) ularning ikkita tovushga ajralib ketishi hatto bir fonema deb tasavvur qilinayotgan "ng"da ham yaqqol sezilib turadi: yangi, rangi, ongi, tongi, tanga kabi; 3) hozirgi o‘zbek adabiy tilida surat (rasm) - sur‘at (temp), sanat (sanatmoq) - san‘at (badiiy ijodiyot), qala (qalamoq) - qal‘a (qasr), nasha (o‘simlik) - nash‘a (lazzat) so‘zlaridagi bo‘g‘in ajratilishi (tutuq holat) ham fonemaning alohida bir turi deb qaralishi kerakdir, chunki bu holat so‘zlar ma’nosini farqlash vazifasini bajarmoqda. I.A. Kissenning bu fikrlari o‘zbek tili fonetikasi va fonologiyasida munozarali bo‘lib qolayotgan talaygina masalalar borligidan dalolat beradi.

Prof. A. Mahmudov undoshlar miqdorini 24 ta deb hisoblaydi va ularni quydagicha tavsiflaydi. Bu tasnifda sirg‘aluvchi "f" va "j" undoshlari mustaqil fonemalar sifatida berilgan, ammo qorishiq "ts" o‘zbek tili undoshlari qatoriga kiritilmagan. Ishda "v" va "f" tovushlarining jarangli va jarangsizlik belgilari asosida korrelatsiya hosil qilishi, shunga ko‘ra mustaqil fonemalar sanalishi aytiladi. Bunda korrelatsiya tarkibidagi v-f oppozitsiyasi nazarda tutilgan bo‘lsa kerak, chunki "v-f oppozitsiyasining yakka o‘zi korrelatsiyani tashkil etmaydi" (A. Abduazizov). Shuningdek, "s" va "z" undoshlarining rus tilidagidek dorsal emas, balki alveolar (apikal) ekanligi ham ta’kidlanadi. Muallif f va v fonemalarini bilabial (lab-lab) undoshlar deb hisoblaydi.

Prof. Sh.U. Rahmatullayev ham o‘zbek tili undoshlarini 24 ta deb hisoblaydi va ularni shovqin tovushlari (p, f, t, s, sh, ch, k, q, x, h, q = 10 ta), ovozli tovushlar (b, v, d, z, j, dj, g, g_u = 8 ta) hamda ovozdor tovushlar (y, m, n, ng, l, r = 6 ta) degan guruhlarga ajratadi. Qorishiq "ts" undoshi bu tizimda ham hisobga olinmagan. Sh.U. Rahmatullayev yuqoridagi guruhlarini quyidagicha tavsiflaydi: shovqin tovush tarkibida faqat shovqin qatnashadi. Ovozli tovushning asosini shovqin tashkil qilib, biroz ovoz ham qatnashadi; ovozdor tovushda esa ovoz shovqindan ustun bo‘ladi. Tovushlarning shovqin tovush va ovozli tovush turlari hosil bo‘lish usuliga ko‘ra portlovchi, sirg‘aluvchi, qorishiq (portlovchi-sirg‘aluvchi) deb uchga guruhlanadi; ovozdor tovushlar ham (—y|| sirg‘aluvchisidan tashqari) asli portlovchi tovush bo‘lib, har birining o‘ziga xos qo‘shimcha belgi-xususiyati mavjud. Bu tovushlardan beshtasi - lab tovushlari, qolganlari – og‘iz tovushlari; og‘iz tovushlaridan bittasi – og‘iz-bo‘g‘iz tovushi, uchta – og‘iz-burun tovushi; qolganlari - sof og‘iz tovushlari; og‘iz tovushlarining bittasi - til o‘rta, beshtasi - til orqa (ikkitasi - sayoz til orqa, uchta - chuqur til orqa) tovushlari; qolgan ko‘pchilik tovushlar - til oldi tovushlari. Ko‘rinadiki, tovushlarning hosil bo‘lish tilning old qismi, aniqrog‘i - tilning uch qismi faol qatnashadi. Shovqin to‘sig‘i jihatidan ikki tovushda (j,sh) asosiy to‘siqdan tashqari, qo‘shimcha to‘siq ham mavjud.

Prof. A. Abduazizovning ishlarida ham o‘zbek tili konsonantizmida 25 ta undosh borligi ta’kidlanib, shulardan f, j, ts fonemalari rus tilidan o‘tganligi aytiladi. "Tildagi fonemalar sonini ularning bir o‘rinda ikki so‘z yoki morfemani bir fonologik birlik yordamida farqlay olishi (L.V. Shcherba, bunday so‘zlarni "kvaziomonim"lar, boshqalar esa, "minimal juftlikdagi so‘zlar" deb atashadi) orqali belgilash doim aniqlikka olib kelmaydi... Agar tilda fonemalar oppozitsiyasini namoyon etuvchi minimal juftlikdagi so‘zlar topilmasa, u fonemalarni fonologik sistemadan o‘chirish mumkin emas",- deydi u o‘z ishlaridan birida. Bunday xulosaga kelishda A. Abduazizov prof. L.R. Zinderning fonemaning vazifasi faqat so‘z va so‘z formalarini farqlashda emas, balki tildagi birliklarni "tanib olishda" hamdir, degan fikriga tayanadi. Shundan kelib chiqib, A. Abduazizov rus tilidan o‘tgan so‘zlarning strukturasini ular tarkibidagi f, j, ts fonemalari orqali tanib olish mumkinligini aytadi. Shu asosda bu undoshlarni o‘zbek tili fonemalari qatoriga kiritadi. A. Abduazizov o‘z ishida undoshlarning fonologik tasnifini beradi. Bunday tasnifda undoshlarning barcha artikulyatsion-akustik xususiyatlari ichidan bir fonemani boshqa fonemadan farqlash uchun xizmat qiluvchilarini (ya’ni farqlanish belgilarini) tanlab oladi. Ma’lumki, fonologik tasnifda fonemalar paradigmatic va sintagmatic jihatdan qaraladi. Paradigmatic tomondan fonemalar bir-biriga oppozitsiya (zidlanish) sifatida qarama-qarshi qo‘yiladi. Ayni shu zidlanishga asos bo‘lgan farqlovchi belgilar tildagi birliklarni (so‘zlarni, morfemalarni) ham farqlash uchun xizmat qiladi. A. Abduazizov fonemalardagi paradigmatic xususiyatlardan kelib

chiqib, o‘zbek tili undoshlarining quyidagi oppozitsiyalari borligini ko‘rsatadi: I. Artikulyasiya o‘rniga ko‘ra : 1. Labial (lab-lab, lab-tish) va til oldi, tish (dorsal) undoshlari oppozitsiyalari: p-t, b-d, m-n, f-s, v-z. 2. Tish-alveolar oppozitsiyalari: s-sh, z-j, ts-ch, d-dj. Keyingi oppozitsiyada (d-dj zidlanishida) yana bir belgi - portlovchi affrikata ham farqlanadi. Bular "tish-alveolar" hamda 102 "portlovchi-sirg‘aluvchi" belgilari farqlanadi. Portlovchi-affrikata bilan oppozitsiyalari quyidagilar: t-ch, t-ts, d-dj. 2. Sirg‘aluvchi-affrikata oppozitsiyalari: sh-ch, j-dj. 3. Portlovchi-og‘iz sonantlari: d-l, d-r. 4. Portlovchi-burun sonantlari: b-m, d-n, g-ng. 5. Sirg‘aluvchi-og‘iz sonantlari: z-l, j-r. 6. Og‘iz sonanti-burun sonanti: v-m, l-n, r-n. 7. Yon sonant-titroq sonant: l-r (yakkalangan oppozitsiya. U ko‘pgina tillarda shunday holatdadir). III. Jarangli-jarangsiz (kuchli-kuchsiz) belgisiga ko‘ra: Bu belgi asosida o‘zbek tilida sakkiz nafar (sakkiz juft) fonema quyidagi korrelatsiyani hosil qiladi: b-p, f-v, t-d, k-g, s-z, sh-j, ch-dj, x-g. Korrelatsiyaning barcha jarangsiz a'zolari - markersiz, hamma jarangli a'zolari esa markerli qatorlarni hosil etadi. Sonantlar (m, n, r, l, y tovushlari) aslida jarangli hisoblansa ham, bu korrelatsiyadan chetda turadi, chunki ularning jarangsiz juftlari yo‘q. Sintagmatik jihatdan qaralganda o‘zbek tilidagi jarangli va jarangsiz undoshlarning oppozitsiyalari so‘z boshidagi holatda aniq farqlanadi: dong - tong, bol - pol kabi. Demak, bunday holat jarangli va jarangsiz undoshlar oppozitsiyasidagi fonemalar uchun kuchli pozitsiya sanaladi. So‘z o‘rtasida va so‘z oxirida esa jaranglilik va jarangsizlik belgilariga asoslangan oppozitsiya yo‘qolishi mumkin. Masalan, obkash - optik (talaffuzda opkash - optik: b/p = P), tub ("masalaning tub mohiyati") - tup ("bir tup olma"), talaffuzda tup va tup (b/p= P) kabi.

Albatta, mana sizga "Hozirgi o‘zbek adabiy tilida undoshlarning fonologik tavsifi" mavzusidagi maqola uchun xulosa qismi:

Xulosa

Ushbu maqolada hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi undosh fonemalarning fonologik xususiyatlari atroflicha tahlil qilindi. Undoshlarning artikulyatsion va akustik belgilari asosida tasnifi, ularning til tizimidagi o‘rni, so‘z tarkibidagi turli pozitsiyalarda namoyon bo‘lishi, shuningdek, talaffuzda yuz beradigan fonetik o‘zgarishlar (assimilyatsiya, dissimilyatsiya, reduksiya kabi) yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek adabiy tilidagi undoshlar tizimi o‘ziga xos qonuniyatlarga ega bo‘lib, ular so‘z ma’nosini farqlashda va fonetik oqimning uzviyligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Undoshlarning pozitsion o‘zgarishlarini bilish to‘g‘ri talaffuz normalarini egallashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu ish o‘zbek tilining fonologik qurilishini chuqurroq anglashga xizmat qilish bilan birga, tilshunoslik, fonetika, orfoepiya, til ta’limi va nutq madaniyatini o‘rganish hamda o‘qitish uchun nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi. Kelgusida

undoshlarning turli nutq uslublaridagi xususiyatlari, zamonaviy kommunikatsiyalarda kuzatilayotgan fonetik jarayonlarni tadqiq etish istiqbolli yo‘nalishlardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Moydinov.Q, Iramov. R “Tilshunoslik asoslari” O‘quv qo‘llanmasi 41-bet
1-nashr Toshkent 2024
- 2 Jamolxonov H.A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.O‘quv q‘llanmasi.1-qism. – T.: Nizomiy
nomli TDPU bosmaxonasi, 2004.-146 b.
- 3 Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik.1-nashri. –T.: Talqin, 2005.-271 b